

Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi*

The Effect of Hanafî Fiqh Thought on the Early Ottoman Fiqh Studies in the Mamlûk Period

Bekir Karadağ

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fak., İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assist. Prof., University Muş Alparslan, Faculty of Theology, Department of Islamic Law.
Muş, Turkey

b.karadag63@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-4317-1478

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

* Bu makale, 24-26 Aralık 2016 tarihinde "Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler" Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Memlûkler Dönemi Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. / This article is developed and partially modified the contents produced of the notification named "The Effect of the Mamlûk Period Fiqh Thought on the First Period Ottoman Fiqh Studies" which was presented in the symposium of "Ottoman Fiqh: Scholars, Works, Problems" on 24-26 December 2016.

Received / Geliş Tarihi: 17 September /Eylül 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 02 December /Aralık 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık /December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 813-829

Cite as / Atıf: Karadağ, Bekir. "The Effect of Hanafî Fiqh Thought on the Early Ottoman Fiqh Studies in the Mamlûk Period [Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/2 (December 2019): 813-829.

<https://doi.org/10.18505/cuid.621130>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

814| Bekir Karadağ. Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı ...
The Effect of Hanafî Fiqh Thought on the Early Ottoman Fiqh Studies in the Mamlûk Period

Abstract: This article examines the influence of the Hanafî philosophy of the Mamlûk period on the early Ottoman *fiqh* studies. Since the Egyptian and Damascus regions, which were under the rule of the Mamlûks, became the most important centres of knowledge in the Islamic world, it is understood that the Mamlûks' scientific knowledge was superior to the Ottomans. On this occasion, many scholars who were considered the leading figures of the Ottoman scientific community turned to Egypt and Damascus regions and benefited from the scientific accumulation there. In fact, these scholars who played an active role in the formation of the Ottoman scientific environment completed their education in Damascus and Egypt under the rule of the Mamlûks and graduated from the Mamlûk education system and assumed important roles in the formation of the Ottoman science understanding. During this period, the Hanafî judges (*fuqahâ*), who were active in the Mamlûk community, contributed to the development of the leading names of the Ottoman scientific community and this thought had an impact on their understanding of science. In this context, it is possible to say that the *fiqh* studies of the Ottomans in the first period were influenced by the Mamlûk Hanafî who had their characteristics. The two main characteristics of Hanafî thought in the Mamlûk period, the hadîth-centred juristic (*fiqh*) idea and the method of *mamzûc* (mixed) *fiqh* style are also seen in Ottoman *fiqh* works.

Summary: In this article, the effect of Hanafî *fiqh* thought on the early Ottoman *fiqh* studies in Mamlûk period is discussed. While the Ottomans did not yet establish a scientific tradition in the period of foundation and ascension, many Mamlûk cities replaced Baghdad as the centre of knowledge of the Islamic world. Because the Mongol invasion, the crusades and the destruction of Andalusia due to reasons such as many scholars displaced by the Mamlûks settled there. Especially during this period, Egypt and Damascus, which were under the rule of the Mamlûks, became the most important centres of science in the Islamic world. In this respect, 14th-16th It is accepted that the science level of the Mamlûks was quite superior to the Ottomans in the 16th century. On this occasion, many scholars who are considered as the leading names of the Ottoman scientific community turned to Egypt and Damascus regions and benefited from the scientific accumulation there. Osman Ghâzî's teacher and father-in-law, Sheikh Edebâli, Davud-i Kayserî, Sheikh Bedreddin, Molla Fanârî, Molla Gürânî are some of these scholars. In addition to these, scholars such as Muhsin-i Kayserî, Germiyanlı Poet Ahmedî, Hacı Paşa, Celâleddin Hızır, İbnü'l-Cezerî and İbn Arabşâh have also studied science in Egypt and Damascus. These scholars, who played an active role in the formation of the Ottoman scientific environment, completed their education in Damascus and Egypt under the rule of the Mamlûk and after graduating from the Mamlûk education system, they played an important role in the formation of the Ottoman science understanding. Sheikh Edebâli was accepted as one of the scientific and spiritual leaders of the Ottoman Empire. Davud-ı Kayserî was the first chief professor of İznik madrasah, the first Ottoman madrasah. Molla Fanârî had the privilege of being the first Ottoman shaykh al-Islâm. Molla Gürânî became the teacher of Fatih Sultan Mehmed. During this period, the Hanafî faculties, which were active in the Mamlûk science community, contributed to the growth of the leading names in the Ottoman science community. Molla Fanârî, Seyyid Şerif Cürçânî, Shaykh Bedreddin and Poet Ahmadî have learned lessons from Bâbertî, who important Hanafî scholars in Egypt. The idea of Hanafî *fiqh* in the Mamlûk period influenced the studies of the Ottoman *fiqh* in the first period. In this context, Molla Khüsrev refers to Zeyla'î and Bâbertî, the leading Hanafî scholars of Mamlûk in many parts of his work, although he did not go to the regions dominated by the Mamlûks. The two main characteristics of the Hanafî thought in the Mamlûk period were the *hadith*-centred *fiqh* thought and *mamzûc* (mixed) method of *fiqh*. In the Mamlûk period, *hadith* studies which were not seen before in Hanafî sect were done. During this period, Hanafî jurists spent time in the field of *hadith* such as Ibn Balabân, Ibn Turkmânî, Zeyla'î, Kuraşî, Mogoltay b. Kılıç, Bedruddin Aynî, Ibn Kutluboğa, Serüci, Bâbertî, İbnü'l-Humâm, İbnü'l-'Adim. They tried to eliminate the lack of studies in the field of *hadith* in the Hanafî circles while their studies certainly require hadith expertise. As a result of the works of these jurists in the field of *hadith*,

the basic sources were frequently included in the *fiqh* studies in the Mamlûk period and, the *hadiths* were started to be made. The influence of this understanding, which had an important place in the thought of the *fiqh* of Hanafî during the Mamlûk period, can be seen in the Ottoman *fiqh* works in the first period. In this context, Molla Khüsrev, in his work with the influence of the early Ottoman jurists who had been educated in Egypt before him, gave some basic sources of hadith and sometimes gave information about the reliability of hadiths. On the other hand, it is possible to say that this issue is quite insufficient in Ottoman *fiqh* works when compared with Hanafî jurists of the Mamlûks. A comparison of Ibnü'l-Humâm's *Fethü'l-kadîr* and *Netâicu'l-efkâr*, which was performed by Kâdızâde order to complete it, can be compared. Apart from that, there are different attitudes between Şürûnbülâlî and Şeykhi-zâde known as Damad Efendi, they lived in the same period. Şürûnbülâlî, one of the Egyptian scholars of the Ottoman period generally gave the hadiths from the basic hadith sources in his work *Merâki'l-felâh*, while Şeyhizâde did not obey this issue and rarely included basic hadith sources in his work *Mecma'ü'l-enhur*. These differences can be explained by the necessity of the scientific environment. Because the Hanafîs were accused of not using hadith in Egypt and its environs, the Hanafî jurists living in this region should have directed them to be more rigorous about the hadith. However, since the Hanafî jurists living in other Ottoman regions did not have such a problem, they probably did not feel the need to refer to the main sources of hadith in the power of hadiths. Therefore, it can be said that the scientific environment and the need arising in this direction lead to different attitudes of the jurists living in the same period. The *mamzûc* (mixed) method starting with Ibnu's-Sââtî, in the 8th-century, it was especially effective on the idea of the *fiqh* style of Hanafî jurists. Although the first name of the *mamzûc* (mixed) method, Ibnu's-Sââtî, was not one of the scholars of the Mamlûk period, the influence he initiated was more common in the Mamlûk period and became one of the characteristic features of the Hanafî *fiqh* thought in this period. Therefore, it is understood that the majority of Hanafî jurists had a gratified method. In addition to this, it is seen that Ottoman jurists who were educated in and around Egypt write procedural works in grammatical style. Molla Fanârî's work *Fusûlü'l-Bedâyi* is the most important example of this genre. Moreover, even Molla Khüsrev, who had not gone to Egypt and his surroundings, wrote a memoir-like work called *Mir'âtü'l-Usûl*. The works of these two authors show that the Ottoman jurists were influenced by the Mamlûks. As a result, it is possible to say that the *fiqh* studies in the early period of the Ottomans were influenced by the Mamlûk Hanafîs who had their characteristics. The hadith-centred *fiqh* thought and *mamzûc* (mixed) *fiqh* style understanding had an impact on the early Ottoman *fiqh* studies.

Keywords: Fiqh, Hadîth, Hanafî School, Method of mamzûc (mixed), Mamlûks Period, Ottomans

Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi

Öz: Bu makalede Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmaları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu dönemde Memlûklerin yönetimi altında bulunan Mısır ve Şam bölgeleri İslam dünyasının en önemli ilim merkezleri haline geldiği için Memlûklerin ilim seviyesinin Osmanlılardan bir hayli üstün olduğu anlaşılmaktadır. Bu vesileyle Osmanlı ilim camiasının öncü isimleri sayılan birçok âlim Mısır ve Şam bölgelerine yönelmişler ve oradaki ilmi birikimden istifade etmişlerdir. Öyle ki Osmanlı ilim çevresinin oluşmasında etkin rol oynayan bu âlimler eğitimlerini Memlûklerin yönetimi altındaki Şam ve Mısır'da tamamlayarak Memlûk eğitim sisteminden mezun olmuşlar ve Osmanlı ilim anlayışının teşekkül etmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Bu dönemde Memlûkler ilim camiasında etkin olan Hanefî fakihler, Osmanlı ilim camiasında önde gelen isimlerin yetişmesine katkı sunmuş ve bu düşünce onların ilim anlayışları üzerinde etkili olmuşlardır. Bu bağlamda Osmanlıların ilk dönemindeki fıkıh çalışmalarının, kendine has özellikleri bulunan Memlûk Hanefîlerinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Memlûkler dönemi Hanefî düşüncesinin iki temel özelliği olan hadis merkezli fıkıh düşüncesi ve memzûc yöntem fıkıh usûlü anlayışı ilk dönem Osmanlı fıkıh eserlerinde hissedilir bir şekilde görülmektedir.

816| Bekir Karadağ, Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı ...

Özet: Bu makalede Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmaları üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. Osmanlılar, kuruluş ve yükseliş dönemlerinde henüz ilmi bir gelenek oluşturmamışken, birçok Memlûk şehri İslam dünyasının ilim merkezi olması konusunda Bağdat'ın yerine geçmişlerdir. Zira Moğol istilası, haçlı seferleri ve Endülüs'ün yıkılmaya yüz tutması gibi nedenlerle yerlerinden olan birçok âlim Memlûklerin hâkim olduğu şehirlere göç ederek oraya yerleşmişlerdir. Özellikle bu dönemde Memlûklerin yönetimi altında bulunan Mısır ve Şam bölgeleri İslam dünyasının en önemli ilim merkezleri haline gelmiştir. Bu bakımdan 14.-16. yüzyıllarda Memlûklerin ilim seviyesinin Osmanlılardan bir hayli üstün olduğu kabul edilmektedir. Bu vesileyle Osmanlı ilim camiasının öncü isimleri sayılan birçok âlim Mısır ve Şam bölgelerine yönelmişler ve oradaki ilmi birikimden istifade etmişlerdir. Osman Gazi'nin hocası ve kayınpederi Şeyh Edebâli, Davud-ı Kayserî, Şeyh Bedreddin, Molla Fenârî, Molla Gürânî bu alimlerden bazılarıdır. Bunların dışında Muhsin-i Kayserî, Germiyanlı Şair Ahmedî, Hacı Paşa olarak bilenen Celâleddin Hızır, İbnü'l-Cezerî ve İbn Arabşâh gibi âlimler de Mısır ve Şam bölgelerinde ilim tahsilinde bulunmuşlardır. Osmanlı ilim çevresinin oluşmasında etkin rol oynayan bu âlimler eğitimlerini Memlûklerin yönetimi altındaki Şam ve Mısır'da tamamlayıp Memlûk eğitim sisteminden mezun olduktan sonra Osmanlı ilim anlayışının teşekkül etmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Şeyh Edebâli, Osmanlı'nın ilmi ve manevî önderlerinden biri kabul edilmiştir. Davud-ı Kayserî, ilk Osmanlı Medresesi olan İznik medresesinin ilk baş müderrisliği görevini yürütmüştür. Molla Fenârî, ilk Osmanlı şeyhülislamı olma ayrıcalığına sahip olmuştur. Molla Gürânî, Fatih Sultan Mehmed'in hocalığını yapmaya nail olmuştur. Bu dönemde Memlûkler ilim camiasında etkin olan Hanefî fakihler, Osmanlı ilim camiasında önde gelen isimlerin yetişmesine katkı sunmuşlardır. Molla Fenârî, Seyyid Şerif Cürcânî, Şeyh Bedreddin ve Şair Ahmedî gibi isimler Mısır'da dönemin önemli Hanefî fakihlerinden olan Bâbertî'den ders almışlardır. Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesi ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmaları üzerinde etkili olmuştur ki, Osmanlı medreselerinde eğitim alan fakihler de Memlûk Hanefî fakihlerinden etkilenmişlerdir. Bu bağlamda Molla Hüsrev, Memlûklerin hâkimiyetinde olan bölgelere gitmemesine rağmen, eserinin birçok yerinde önde gelen Memlûk Hanefî fakihleri olan Zeyla'î ve Bâbertî'ye atıflarda bulunmaktadır. Memlûkler dönemi Hanefî düşüncesinin iki temel özelliği olan hadis merkezli fıkıh düşüncesi ve memzûc yöntem fıkıh usûlü anlayışlarıdır. Memlûkler döneminde Hanefî mezhebinde daha öncesinde pek görülmeyen hadis çalışmaları yapılmıştır. Bu dönemde İbn Balabân, İbn Türkmânî, Zeyla'î, Kuraşî, Moğultay b. Kılıç, Bedruddin Aynî, İbn Kutluboğa, Serûcî, Bâbertî, İbnü'l-Hümâm, İbnü'l-Adîm gibi Hanefî fakihler hadis alanında mesai harcamışlardır. Bunlar hadis uzmanlığı gerektiren çalışmaları ile Hanefî mezhebindeki hadis ilmi konusundaki eksikliği gidermeye çalışmışlardır. Bu fakihlerin hadis alanındaki çalışmalarının bir sonucu olarak Memlûkler dönemindeki fıkıh çalışmalarında sıklıkla temel hadis kaynaklarına yer verilmiş ve hadis tahrirleri yapılmaya başlanmıştır. Memlûkler dönemi Hanefî fakihlerin fıkıh düşüncesinde önemli yeri olan bu anlayışın etkisi, ilk dönem Osmanlı fıkıh eserlerinde hissedilir bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda Molla Hüsrev, kendisinden önce Mısır'da eğitim alan ilk dönem Osmanlı fakihlerinin de etkisiyle söz konusu eserinde yer yer temel hadis kaynaklarına yer vermiş ve bazen hadislerin sıhhati hakkında bilgi vermiştir. Buna karşın Osmanlı dönemi fıkıh eserlerinde bu hususun Memlûk Hanefî fukahâsıyla mukayese edildiğinde oldukça yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîrî* ile onu tamamlamak için Kâdîzâde'nin telif ettiği *Netâicu'l-efkâr* adlı eserleri bu konuda mukayese edilebilir. Bunun dışında aynı dönemde yaşamış olan Şürünbülâlî ile Damad Efendi olarak bilinen Şeyhîzâde arasında bu hususta farklı tutumların olduğu görülmektedir. Osmanlı dönemi Mısır âlimlerinden olan Şürünbülâlî, *Merâki'l-felâh* adlı eserinde genellikle hadisleri temel hadis kaynaklarından verirken; Şeyhîzâde, *Mecma'ü'l-ehur* adlı eserinde bu hususa pek riayet etmemiş ve nadiren temel hadis kaynaklarına yer vermiştir. Bu farklılıklar ilmi çevrenin gerektirdiği ihtiyaç ile açıklanabilir. Zira Mısır ve çevresinde Hanefîlerin hadis bilmemek ve hadis kullanmamakla itham edildiği için bu bölgede yaşayan Hanefî fakihleri, hadis konusunda daha titiz olmaya yönlendirmiş olmalıdır. Fakat diğer Osmanlı bölgelerinde yaşayan Hanefî fakihlerin böyle bir problemi olmadığından muhtemelen hadislerin iktibasında temel hadis

kaynaklarını referans alma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Dolayısıyla ilim muhitinin farklı olması ve bu doğrultuda ortaya çıkan ihtiyaç, aynı dönemde yaşayan fakihlerin farklı tutum geliştirmelerine yol açtığı söylenebilir. İbnu's-Sââtî ile başlayan memzûc (karma) yöntem, h. 8. asırda özellikle Hanefî fakihlerin fıkıh usûlü düşüncesi üzerinde etkili olmuştur. Memzûc yöntemin ilk ismi olan İbnu's-Sââtî'nin, Memlûkler dönemi âlimlerinden olmamasına rağmen onun başlattığı etki, Memlûkler döneminde daha fazla ortaya çıkmış ve Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin karakteristik özelliklerinden biri olmuştur. Bundan dolayı bu dönemde Hanefî fakihlerin ekseriyetinin memzûc yönteme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Mısır ve çevresinde eğitim alan Osmanlı fakihlerinin memzûc tarzda usûl eserleri yazdıkları görülmektedir. Molla Fenârî'nin *Fusûlü'l-Bedâyi* adlı eseri bunun en önemli örneğidir. Dahası Mısır ve çevresine gitmemiş olan Molla Hüsrev bile memzûc tarzda *Mir'âtü'l-Usûl* adında bir eser yazmıştır. Söz konusu iki müellifin eserleri, Osmanlı fakihlerinin Memlûklerden etkilendiğini göstermektedir. Sonuç olarak Osmanlıların ilk dönemdeki fıkıh çalışmalarının, kendine has özellikleri bulunan Memlûk Hanefîlerinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Hadis merkezli fıkıh düşüncesi ve memzûc fıkıh usûlü anlayışı Osmanlı ilk dönem fıkıh çalışmaları üzerinde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hadis, Hanefî Mezhebi, Memzûc Usûl, Memlûkler Dönemi, Osmanlılar.

GİRİŞ

İnsanoğlunun kurduğu bütün medeniyetler, kendi başına var olmamış önceki toplumların kendilerine bıraktığı mirastan faydalanarak ve ona katkıda bulunarak ilerlemiştir. Osmanlılar da İslam medeniyetinin teşekkül etmesine katkıda bulunan kendisinden önceki Müslüman devletlerden bhusus Memlûklerden büyük ölçüde istifade etmiştir.¹ Bir fıkıh medeniyeti olarak kabul edilebilecek İslâm medeniyetinin² temelini teşkil eden fikhî düşüncenin Müslüman ülke ve toplumlar arasındaki irtibat ve etkileşimden teessür etmesi kaçınılmazdır. Nitekim Osmanlıların kuruluş ve yükseliş 14. ve 16. yüzyıllarda Mısır, Suriye, İran ve Orta Asya'da ilmî seviyenin dönemleri içerisinde yer alan Anadolu'dan yüksek olmadığına farkında olan Anadolu'daki birçok ilim adamı, eğitimini tamamlamak için bu bölgelere giderek oradaki ilmî birikimden istifade etmeleri,³ dolayısıyla Osmanlı ilim düşüncesinin, Bağdat-Semerkant ve Mısır-Şam çevresindeki ilmî gelenekten etkilenmesi, söz konusu irtibatın etki açısından ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁴ Bunlardan Bağdat-Semerkant çevresi aklî ilimler Mısır-Şam çevresi ise naklî ilimler sahasında etkili olmuştur.⁵ Buna göre Osmanlı'daki naklî ilim geleneğinin oluşmasında Mısır ve Şam (Suriye)'da hüküm süren Memlûklerin (1250-1517) etkili olduğunu söylemek mümkündür.

¹ Bunlar temelde İslam medeniyeti olarak kabul edilirken, devletlerin farklı olması sebebiyle her devletin kendine ait medeniyetinden bahsedilebilir. Bk. Tahsin Görgün, "Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 298.

² Bk. Recep Şentürk, "Açık Medeniyet: Bir Fıkıh Medeniyeti Olarak İslam", *Ay Vakti Medeniyet Özel Sayısı*, 82-84 (2007): 32-34; Ömer Özpınar, "Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005): 134.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 1: 459.

⁴ Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 237; Mustafa Sarıbiyik, "İlk Osmanlı Medreseleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (Nisan 2003), *Dergipark* (Erişim 28 Ekim 2019).

⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1: 459. Câhid Baltacı, Osmanlı medreselerinin genel olarak Anadolu Selçuklu medreselerinin devamı olduğunu ifade etmekle beraber verdiği bilgilerle bunların Memlûkler'den de etkilendiğini de kabul etmektedir. Bk. Câhid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 15-16.

818| Bekir Karadağ, Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı ...

Bu çalışmada Hanefî mezhebi bağlamında Memlûkler dönemi fıkıh düşüncesinin ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmaları üzerindeki tesiri ele alınacaktır.⁶ Memlûklü fıkıh düşüncesinin Osmanlıdaki fikhî mesainin üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla öncelikle Mısır'da eğitim aldıktan sonra ilk dönem Osmanlı medreselerinde tedrisat faaliyetlerine katkıda bulunan ve ilmî çalışma yapan fakihler hakkında kısaca bilgi verilecektir. Ardından Memlûkler dönemi fıkıh düşüncesinin Osmanlı döneminde telif edilen fikhî eserler üzerindeki etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu amaçla Hanefî mezhebinin Memlûklerin en önemli ilim merkezi olan Mısır'daki durumu hakkında bilgi verilecektir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuda bir çalışma yapılmamıştır. Buna karşın İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* ve Câhid Baltacı'nın *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri* adlı eserleri ile Mustafa Sarıbuğ'un "İlk Osmanlı Medreseleri" adlı makalesi bu hususta az da olsa bazı bilgileri muhtevirdir. Fatıha Bozbaş'ın *Nil Havzasında Fıkıh tarihi (Mısır Örneği)*⁷ isimli doktora tezi de Hanefî mezhebinin Mısır'daki durumu hakkında kronolojik açıdan bilgi vermesine karşın ele aldığımız konuya katkı sunmamaktadır.

1. MISIR'DA HANEFİ MEZHEBİNİN DURUMU

Abbasîlerin resmî mezhebi olmasından dolayı devletin desteğini alarak ilk dönemlerde⁸ Mısır'da yayılmaya başlayan Hanefî mezhebi, ülkede Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri kadar yaygınlık kazanamamıştır. Fâtımîlerin bölgeye yerleşmesiyle Sünnî mezheplere karşı birçok faaliyet yürütülmüş;⁹ şüphesiz bu olumsuz faaliyetlerden en fazla etkilenen mezhep Hanefîlik olmuştur. Bunun bir göstergesi olarak Fâtımîler'in kimi dönemlerinde Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinden bazı kâdılar atanmış olmasına rağmen hiçbir Hanefî fakihî yargıya getirilmemiştir. Bu durum, Hanefî mezhebinin ilk dönemlerden itibaren Mısır'da Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri kadar yaygın olmamasının bir neticesi olarak da açıklanabileceği gibi Fâtımî ve Abbasi devletleri arasında mevcut olan siyâsî iktidar mücadelesi ile de izah edilebilir.¹⁰ Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldıran Eyyûbîler'in Mısır'daki hâkimiyet döneminde Sünnî mezhepler, eski günlerine dönmeye başlamışlardır. Bu dönemde Hanefî mezhebinin tekrar Mısır'a yayılması, Nureddîn Zengî'nin çabaları ve destekleri ile hız kazanmıştır.¹¹ Öte yandan Eyyûbîler döneminde Hanefî mezhebine göre eğitim vermek için Mısır'da inşa edilen medreselerde

⁶ Memlûkler dönemi fıkıh düşüncesinin bu hacimde küçük bir çalışma ile ortaya konmayacak bir husus olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Ancak bu çalışmanın en azından bir perspektif çizmesi açısından yapılacak çalışmalara öncülük edeceğini umuyoruz.

⁷ Fatıha Bozbaş, *Nil Havzasında Fıkıh tarihi (Mısır Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018)

⁸ Hanefî mezhebini ilk defa Mısır'a götüren kişinin h. 146 yılında Abbâsî halifesi el-Mehdî (ö. 169/785) tarafından kadı olarak atanan İsmail b. Elyesa' olduğu ifade edilmektedir. Bk. İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, 2: 38-39; Ahmet Teymur, *Nazratün târihiyyetün fi hudûsî'l-mezâhibi'l-Erba'a* (Beyrut: Dâru'l-kâdirî, 1411/1990), 55. Sözü edilen tarih, her ne kadar mezheplerin teşekkül etmediği bir döneme denk gelse de söz konusu şahsın Hanefîlerin düşüncesini Mısır halkıyla tanıştırması açısından önem arz etmektedir.

⁹ Bu dönemde devlet görevlilerine Şiîliği benimsemeleri için baskı yapılmış, Ezher Câmîisi başta olmak üzere önemli ilim ve ibadet yerleri Şiîliğin propaganda yerleri haline getirilmiş, Sünnîlere muhalif Şiâ'nın bazı şiarları öne çıkarılmış, Sünnîlerin bazı ibadet ve inanışları yasaklanmıştır. Fâtımîlerin Sünnî mezheplerin aleyhine yürüttüğü faaliyetler hakkında daha fazla bilgi için bk. Bekir Karadağ, "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Fıkıh Mezhepleri Karşısındaki Tutumu ve Sünnî Fıkıh Mezheplerin Mısır'da İstikrar Bulmasındaki Rolü", *Uluslararası Selâhaddîn Eyyubi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Necati Sümer-Ahmet Aktaş (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 611-614

¹⁰ Bk. Teymur, *Nazratün târihiyyetün*, 56-58; Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, trc. Sibğatullah Kaya (İstanbul: Şura Yayınları, 1993), 378.

¹¹ Ebu'l-Abbâs Takiyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru sâdır, ts.), 2: 343.

Hanefî fukahânın müderris olarak tayin edilmesi ve bu doğrultuda ülkedeki Hanefî fıkıh tedrisatının artması, ülkede Hanefîliğin yaygınlaşmasına hizmet etmiştir.¹² Memlûkler döneminde ise Hanefî mezhebi Mısır'da yaygınlık kazanmış; öyle ki, fıkıh tarihi kaynaklarında geçtiği üzere Hanefî kâdî Memlûkler döneminde nüfûz açısından Şâfiî kâdisından sonra ikinci sırada gelmeye başlamıştır.¹³

Hanefî mezhebinin Mısır'da büyük bir gelişme kaydettiği Memlûkler dönemi, İslâmî ilimlerin gelişmesi bakımından İslam tarihinin en parlak tarihî kesitidir. Memlûk Müslümanların Endülüs ve Şam'da haçlılarla; doğuda Moğol istilası (1258-1304) ile boğuştuğu bu dönemde, Haçlı ve Moğol tehditlerinden dolayı birçok âlim, Mısır başta olmak üzere güvenli bir liman olarak gördükleri Memlûklü topraklarına göç etmişlerdir.¹⁴ Bu dönemde İslâm dünyasının farklı yerlerinden birçok âlimin akın ettiği Mısır, İslâm dünyasındaki önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. Memlûkler döneminde ilmin gelişmesinde siyasî durumun dışında başka faktörlerin de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin önde gelen âlimlerinden biri olan Suyûtî (ö. 911/1505), Memlûkler dönemindeki ilmi gelişmeyi Moğol istilası ile yıkılan Abbâsî hilâfetinin Mısır'da ikame edilmesine bağlamaktadır. Suyûtî bu hususta şöyle demiştir: "Bil ki, Mısır hilâfet merkezi olunca önemi arttı, ülkedeki İslâmî şârlar çoğaldı, sünnet yüceldi, bid'at yok oldu ve böylece Mısır ulemânın meskeni, faziletli gezginlerin uğrak mekânı oldu."¹⁵ Bunun yanında devlet adamlarının ilmî çabaları desteklemesi ve insanları ilme teşvik etmesi de bu dönemdeki ilmî gelişmenin diğer etkenleri arasında sayılabilir.¹⁶

Sözü geçen sebeplerden ötürü diğer mezhep müntesipleri gibi Hanefî fukahâ da Memlûkler döneminde Mısır ve çevresine yönelmişlerdir.¹⁷ Osmân b. Ali ez-Zeyla'î (ö. 743/1343), Kıvâmuddîn el-Kâkî (ö. 749/1348), Kıvâmuddîn el-İtkânî (ö. 758/1357), Abdullah b. Yûsuf ez-Zeyla'î (ö. 762/1360), Sirâc ed-Dimaşkî (ö. 771/1370), Ömer b. İshak el-Gaznevî (ö. 773/1372) Abdulkâdir el-Kuraşî (ö. 775/1373), Ekmeluddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384), Tebbânî (ö.793/1390-91), Cemâluddîn Mahmûd b. Ali el-Kayserî (ö. 799/1396), İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî (ö. 854/1450), Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1451), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Kasım

¹² Eyyûbîler döneminde Mısır'da Hanefî mezhebine göre eğitim verilmesi için kurulan medreseler için bk. Mahmut Dünder, *Mısır Eyyubilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017), 91-97.

¹³ Memlûkler döneminde sıralama itibarıyla birinci sırada Şâfiî başkadısı, sonra Mâlikî başkadısı, üçüncü sırada Hanefî başkadısı gelmektedir. Ancak İbn Battûta (ö. 770/1368-69), Mısır'da Melik Nâsir (ö. 741/1341) zamanında başkadılar sıralamasında Hanefî başkadısının Mâlikî başkadısından önce geldiğini söylemiştir. Bk. Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta* (Rabat: Akâdemiyetü'l-memleketi'l-Mağribiyye, 1417), 466.

¹⁴ İsmail Yiğit, "Memlûkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 94. Hanefîler'in Moğol istilasından sonra Mısır'a gitmesi ile ilgili bk. Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed El-Leknevî, *en-Nâfi'ül-kebîr* (Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990), 8.

¹⁵ Bk. Ebü'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr Es-Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi târîh-i Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fudayl İbrahim (By.: Dâru ihya kütübî'l-Arabiyye, 1387/1967), 2: 94; Said Abdulfettâh Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam* (Kahire: Dâru'n-nehdeti'l-Arâbiyye, 1976), 341.

¹⁶ Başka sebepler için bk. Said Abdulfettâh Âşûr, *el-Müctemu'l-Mısırî fi asri Selâtini'l-Memâlik* (Kahire: Dâru'n-nehdeti'l-Arâbiyye, 1992), 157-158; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, 341; Yiğit, "Memlûkler", 29: 94. İlmî faaliyetleri desteklemekle yetinmeyen devlet adamları bizzat kendileri de ilmi faaliyetlere katılmıştır. Rivayet edildiğine göre Sultan Zahir Baybars (ö. 676/1277), tarih dinlemeyi severdi, Sultan Gavrî (ö. 922/1516) de kalede ilim meclisleri düzenlerdi. Bunun yanında bazı emirler tarih, fıkıh, hadis ve Arap dili ile ilgilenirdi hatta bunlardan bazıları öğrenci bile okuturdu. Said Abdulfettâh Âşûr, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik fi Mısır ve's-Şam* (Kahire: Dâru'n-nehdeti'l-Arâbiyye, 1996), 322.

¹⁷ Hanefî fakihleri daha önce Selçukluların batıya yönelmesi ile beraber Anadolu, Mısır ve Şam çevresine gelmeye başlamışlardır. Hanefîlerin bu bölgelere gelişi Moğol saldırıları ile beraber artmıştır. Bk. Wilferd Madelung, "11. -13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Trc. ve Haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2011)

820| Bekir Karadağ, Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı ...

b. Kutluboğa (ö. 879/1474) ve İbnü'l-Kerekî (ö. 922/1516-17) bu dönemde Memlûklü topraklarına giden önde gelen Hanefî fukahâdandır¹⁸ Aristokrat bir sınıf olan Memlûklerin ekseriyetinin Türk asıllı olmasından ötürü yöneticilerin çoğu, Hanefî mezhebini benimsemiştir. Bundan dolayı Hanefî fakihler, itibar görmüşler ve Hanefî mezhebi devlet tarafından desteklenmiştir. Diğer taraftan Türk asıllı Hanefî fakihlerinin Türkçe ve Arapça'ya vâkif olmaları, yöneticilerin teveccühünü kazanmalarında etkili olmuştur. Memlûk emir ve sultanları Arapçaya hâkim olmadıkları için hem Türkçe hem de Arapça bilen Hanefî fakihler, onların İslami ilimleri anlamalarını kolaylaştırmışlar ve yöneticiler ile toplum arasında köprü vazifesi görmüşlerdir.¹⁹ Örneğin dönemin önde gelen Hanefî fakihlerinden biri olan Aynî, Sultan Tatar için Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını Türkçe'ye çevirmiştir.

2. MISIR VE ŞAM'DA EĞİTİM ALAN ÖNEMLİ OSMANLI FAKİHLERİ

Yukarıda belirttiğimiz bazı sebeplerden dolayı Hanefî âlimlerin de diğer mezheplere müntesip fakihler gibi Memlûkler yönetimindeki Mısır ve çevresine yöneldiğini belirtmiştik. Osmanlı devletinin kurulmaya başladığı dönemde Memlûkler'in özellikle nakli ilimler alanında iyi bir seviyede olduğunu fark eden ve genelde Hanefî mezhebine müntesip Osmanlı fakihleri de bu ilim merkezlerinden bigâne kalmamışlardır. Bu açıdan Osmanlı ilim çevresi, Memlûklerin hüküm sürdüğü bölgeler olan Mısır ve Şam bölgelerine gitmişler ve orada eğitimlerini tamamlamışlardır. Aslında Osmanlı âlimlerinden önce Türk asıllı Kâkî, İtkânî, Bâbertî, Aynî, İbnü'l-Hümâm, İbn Kutluboğa gibi birçok Hanefî fakihin, söz konusu bölgeye gitmesi ve buraya yerleşmesi²⁰, Osmanlı dönemi âlimlerinin buraya yönelmelerini kolaylaştırmıştır.

Memlûkler'in hüküm sürdüğü yerlerde eğitim gören Osmanlı âlimlerinden bazıları şunlardır: Osman Gazi'nin hocası, kayınpederi ve aynı zamanda Osmanlı'nın ilmî ve manevî önderlerinden olan Şeyh Edebâli, Şam'da eğitimini tamamlamıştır. Edebâli, Şam âlimlerinden fıkıh, tefsir, hadis ve usûl ilimlerini okumuştur. Suriye'den dönünce Osman Gazi'nin hizmetine girmiş ve Osmanlı'nın ilk kâdı ve müftüsü olmuştur. Edebâli, birçok öğrenci yetiştirerek Osmanlı ilim düşüncesinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Yetiştirdiği öğrencilerin en önemlilerinden biri Tursun Fakih (ö. 726/1326'dan sonra) olmuştur. Tursun Fakih, hocasından tefsir, hadis, usûl ve fıkıh dersi almıştır. Hocasının vefatından sonra Osmanlı'nın ikinci kâdı ve müftüsü olmanın yanında şer'î ilimlerin tedris işlerinden sorumlu olmuştur.²¹

Orhan Bey zamanında açılan ve aynı zamanda ilk Osmanlı Medresesi olan İznik medresesinin ilk baş müderrisi Davud-ı Kayserî (ö.751/1351), Mısır'da eğitim alan önemli Osmanlı âlimlerindedir. Kayserî, Kahire'de aklî ilimlerin yanı sıra tefsir, hadis ve usûl dersleri

¹⁸ Bk. Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 463-479; Daha fazla bilgi için bk. Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1: 64, 84, 252, 313, 320, 336. İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûk Dönemi İlmî Faaliyetlerine Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994): 27-45.

¹⁹ Dönemin önde gelen Hanefî fakihî ve önemli devlet adamının bu husustaki rolü için bk. Bekir Karadağ, *Bedruddîn Aynî'nin Fıkıhçılığı* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2016), 54, 55

²⁰ Daha fazla bilgi için bk. Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara* 1: 463-479; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 64, 84, 252, 313, 320, 336; Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûk Dönemi İlmî Faaliyetlerine Bir Bakış", 27-45. İsimlerini saydığımız âlimlerin dışında Memlûkler döneminde Osmân b. Ali ez-Zeyla'î, Abdullah b. Yûsuf ez-Zeyla'î, Sirâc ed-Dimeşkî, Ömer b. İshak el-Gaznevî, Abdulkâdir el-Kuraşî, Tebbânî, İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî ve İbnü'l-Kerekî gibi önemli Hanefî fakihler yetişmiştir. Bk. Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1: 463-479; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 64, 84, 252, 313, 320, 336; Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûk Dönemi İlmî Faaliyetlerine Bir Bakış", 27-45.

²¹ Taşköprülüzâde İsmâüddin Eb'l-Hayr Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye)*, trc. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 23; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1: 459; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 128; Kamil Şahin, "Edebali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 394.

olmak üzere naklî ilimlerde eğitim aldıktan sonra ülkesine dönmüş ve burada kurulan ilk medresenin başına getirilmiştir. Kayserî, bu görevinde yirmi yıl kalarak Osmanlı medreseleri üzerinde büyük bir etkiye bulunmuştur.²²

Edirne'ye bağlı Simavna kazasının kâdısı oğlu olan Şeyh Bedreddin (ö. 823/1420), Kahire'de eğitimini tamamlayan Osmanlı âlimlerinden biridir. Bedreddin, Anadolu medreselerinde eğitim aldıktan sonra Kahire'ye gitmiş ve orada ihtisasını tamamlamıştır. Bir süreligine Sultan Zahir Ferec'in hocalığını da yapacak kadar önemli bir mertebeye ulaşan Şeyh Bedreddin, birçok eser telif ederek²³ Osmanlı ilim geleneğinin teşekkülünde büyük rol oynamıştır.

Osmanlı ilim düşüncesinin teşekkülünde önemli rol oynayan ve aynı zamanda ilk Osmanlı şeyhülislamı olan Molla Fenârî olarak bilinen Şemseddin Fenârî (ö. 834/1431), yüksek tahsilini Mısır'da tamamlayan âlimlerdendir.²⁴ Mısır'da eğitimini tamamladıktan sonra Osmanlı Devleti'nde kâdılık görevini yürüten Fenârî, önemli eserler telif ederek Osmanlı ilim düşüncesinin oluşmasına öncülük eden âlimlerden biri olmayı başarmıştır.²⁵ Fenârî, İslam dünyasının önemli âlimlerin biri olan Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413), Şeyh Bedreddin ve Şair Ahmedî (ö. 815/1412-13) ile birlikte Mısır'da dönemin önemli Hanefî fakihlerinden olan Bâbertî'den (ö. 786/1384) ders almıştır.²⁶

Osmanlı ilim camiasının oluşmasında etkili olup da Memlûk medreselerinden yetişen başka bir fakih de II. Murat ve Fatih dönemlerinin önde gelen simalarından biri olan Molla Gürânî'dir (ö. 893/1488). Dönemin en önemli ilim merkezlerinden biri olan Kahire'ye giden Gürânî, orada fıkıh başta olmak üzere naklî ilimleri tahsil etmiştir. Daha önce Şâfi mezhebine mensup iken II. Murad zamanında Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki Anadolu'ya gelen ve Hanefî mezhebini benimseyen Gürânî, Bursa'daki Muradiye ve Bayezid medreselerinde müderrislik yapmış, aynı zamanda Fatih Sultan Mehmed'in (ö. 886/1481) yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Bazı eserleri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Gürânî, *el-Kevseru'l-Cârî ilâ Riyâzi'l-Buhârî* adlı Buhârî şerhi ve İstanbul'da kendi adına yaptırdığı dârulhadîs ile Osmanlı dönemi hadisçiliğinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur.²⁷

Yukarıda isimlerini saydığımız âlimlerin dışında Muhsin-i Kayserî (ö. 761/1360), Germiyanlı Şair Ahmedî, Hacı Paşa olarak bilenen Celâleddin Hızır (ö. 827/1424 [?]), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve İbn Arabşâh (ö. 854/1450) gibi âlimler de Mısır ve Şam bölgelerinde ilmî tahsilde bulunan önemli isimlerdendir.²⁸

²² Bk. Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, 23; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 101, 296; Uzun çarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1: 459; İsmail Yiğit, *İslam Tarihi: Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 7: 254; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 15.

²³ Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, 65-66; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1: 459; Yiğit, *İslam Tarihi*, 7: 254.

²⁴ Daha fazla bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1: 459; Yiğit, *İslam Tarihi*, 7: 254; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseler Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 337.

²⁵ Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, 43-44.

²⁶ Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, 39; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 16; Yiğit, *İslam Tarihi*, 7: 254.

²⁷ Bk. Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, trc. ve haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 297; Yiğit, *İslam Tarihi*, 7: 255; M. Kamil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 248-250; Selim Demirci, *Molla Gürânî ve "el-Kevseru'l-cârî" Adlı Buhârî Şerhi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

²⁸ Bk. Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, 30; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1: 459; Yiğit, *İslam Tarihi*, 7: 25. Bu âlimlerin dışında dolaylı olarak Mısır ilim düşüncesinden etkilenen âlimlerden birisi Davud-ı Kayserî'den sonra İznik Medresesinin başına geçen Taceddin el-Kürdî'dir. Taceddin'in ilim hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamasıyla beraber hocası Sirâceddin el-Urmevî'nin (ö. 682/1283) eğitim hayatının önemli bir kısmını Mısır'da geçirdiği bilinmektedir. Bk. Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, 27; Mustafa Çağrırcı, "Sirâceddin el-Urmevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 262-264.

Zikrettiğimiz bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı ilim geleneğinin meydana gelmesinde Memlûkler dönemi âlimlerinin ve ilim çevresinin büyük bir etkisi olmuştur.²⁹

3. MEMLÛKLER DÖNEMİ FIKIH DÜŞÜNCESİ VE OSMANLI ÇALIŞMALARINA ETKİSİ

Bir dönemin fıkıh düşüncesinin içinde bulunan şartlardan bağımsız olarak meydana gelmesi düşünülemez. Bu nedenle çalışmamızın konusunu teşkil eden Memlûkler dönemi fıkıh düşüncesinin anlaşılabilmesi için dönemin sosyal ve siyasal özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir, ayrıca Memlûkler döneminin Zengîler ile Eyyûbîler dönemi ile beraber ele alınması önem arz etmektedir. Zira bu dönemdeki birçok olay ve olgunun temelleri söz konusu iki döneme dayanmaktadır. Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkler dönemlerine bütüncül bir bakış açısıyla bakıldığında genel itibarıyla İslam âleminin doğrudan veya dolaylı olarak düşünce ve sistemini etkileyecek üç temel problem ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Moğol istilasıdır ki³⁰ Hanefîler başta olmak üzere doğuda bulunan âlimlerin batıya doğru hareket etmesine yol açmıştır. İkinci etken ise Endülüs Emevî devletinin yıkılmaya yüz tutması sebebiyle özellikle Mâlikî âlimlerin doğuya doğru hareket etmelerine neden olmuştur. Bir diğer ve kanaatimizce en önemli etkenlerden birisi de içerdeki Şia tehlikesi olup Sünnî mezheplerin birbirine yakınlaşmasına katkıda bulunmuştur.³¹ Bu üç etki, Sünnî mezheplerin bir arada yaşamasını ve birbirleri ile daha fazla etkileşime geçmesini sağlamıştır. Bir arada yaşama mecburiyeti daha önce yer yer görülen çatışmaların yerini diyaloga bırakmasını sağlamıştır.³² Bu dönemde âlimler arasında meydana gelen çekişmeler ilmî seviyeden öteye geçmemiş ve halklar arasında çatışmalara dönüşmemiştir. Belki bundan dolayı daha önce mezhep imamlarına yönelik ithamlar, yerini övgüye bırakmıştır. Bunun en önemli örneği İmam Ebu Hanife ile ilgili tutumdur. Önceki dönemlerde mezhep müntesipleri arasındaki çekişmelerin etkisiyle diğer mezheplere müntesip fakihler tarafından tenkit edilen İmam Ebu Hanife için bu dönemde olumlu görüşler serdedilmiş hatta menkıbeler bile yazılmıştır.³³

Dönemin kendine mahsus konjonktüründen dolayı Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin birçok hususiyeti olmasına rağmen kanaatimizce iki önemli özelliği öne çıkmaktadır. Bunlar, hadis merkezli fıkıh düşüncesinin ortaya çıkması ve memzûc (karma) tarzda fıkıh usûlü eserlerinin telif edilmesidir. Bu iki hususiyetin Memlûkler dönemi fıkıh düşüncesindeki yerini ve bunların ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmaları üzerindeki etkisini inceleyeceğiz.

3.1. Hadis Merkezli Fıkıh Düşüncesi

Mezhebin kurucu İmamları Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Muhammed ve Tahavî gibi isimlerin eserleri istisna edilirse Hanefî mezhebinde hadis alanında pek fazla çalışma yapılmamıştır.³⁴ Hanefîlerin hadis konusundaki bu eksikliği birçok Hanefî fakih tarafından da dile getirilmiştir. Kendisi de bir hadisçi olan Mısır Hanefîlerinden Kuraşî'nin bu konudaki ifadeleri

²⁹ Bk. Yiğit, *İslam Tarihi*, 7: 254.

³⁰ Moğol istilasının İslam dünyasındaki etkileri için bk. Kadiruddin Ahmed, *İslâm Dinamizmi Ve Entelektüel Atâlet*, trc. Ertuğrul Aytekin (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2008), 59-61.

³¹ Krş. Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 214-215; Mehmet Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar* 14/40 (2012): 118-119.

³² Mezhepler arasındaki kavgalar için bk. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 247-268.

³³ Diğer mezhep müntesiplerinin İmam Ebu Hanife ile ilgili görüşleri için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2: 621; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı Ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 213-260.

³⁴ Bk. Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, 253. Her ne kadar el-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrak ve hadîsuhum* isimli eserinde yüz civarında hadisçi Hanefî'nin ismini zikretse de bunların ne derecede hadis ile iştigal ettikleri araştırılması gereken bir husustur. Bk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Zâhid El-Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 2002).

şöyledir: "... Mütakaddim Hanefî âlimlerimiz, kitaplarında hep delil olan sünneti ortaya koymaya çalışmışlar ve Tahâvî, Ebû Bekir er-Râzî ile Kudûrî gibi pek çok Hanefî âlimi hadislerin sahîh olanlarını zayıflarından ayırt etmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Ancak son dönem Hanefî âlimlerinin, mütakaddim Hanefîlerin istilâhında yerleşik hâle gelen usûle güvenerek bu konulara çalışmalarında fazla yer vermemeleri sonucunda muhâlifler, Hanefîleri sünneti ihmâl ya da terk etmekle ithâm etmişlerdir. Hiç kimsenin Hanefîleri bu şekilde töhmet altına alması doğru değildir..."³⁵ Kuraşî, "*Hanefîlerin sünneti ihmâl ya da terk etme*" yönündeki ithamlarını kabul etmemekle beraber Hanefî fakihlerin bu alanda gerekli çalışmayı yapmadıklarını da ifade etmektedir. Şah Veliyullah Dihlevî de Hanefî mezhebinde hadisçilerin az olduğunu belirtmektedir.³⁶ Önemli Hanefî fakihlerinden Leknevî, Hanefîler'in hadisle az iştiğal ettiklerini belirtmektedir.³⁷

Hanefîlerdeki hadisle ilgili bu durum, Memlûkler dönemine geldiğinde biraz değişmiştir. Zira bu dönemde Hanefî mezhebinde daha önce pek görülmeyen hadis merkezli, hadis çerçevesinde bir geleneğin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde İbn Balabân, İbn Türkmânî, Zeyla'î, Kuraşî, Moğultay b. Kılıç, Bedruddin Aynî ve İbn Kutluboğa gibi önemli âlimler yetişmiştir. Bu âlimler hem fıkıh hem de hadis alanında mesai harcamışlardır. Bu isimlerin dışında dönemin önde gelen Hanefî fakihlerinden kabul edilen fakat hadis alanında uzmanlık gerektiren herhangi bir çalışması olmayan bazı âlimlerde bulunmaktadır. Biyografi eserlerinde hadisçi olduğu zikredilen Serûcî (ö. 710/1310), Bâbertî, İbnü'l-Hümâm bunlardan bazılarıdır.³⁸ Ayrıca bu dönemde hadisle ilgilenen önemli Hanefî aileler bulunmaktadır. Bunlar arasında İbnü'l-Adîm, İbnü't-Türkmânî, İbnü'd-Deyrî ve Tefehnî ailelerini saymak mümkündür.³⁹

Bu âlimler, hadis uzmanlığı gerektiren çalışmaları ile Hanefî mezhebindeki hadis ilmine yönelik çalışmalarda eksikliği gidermeye çalışmışlardır. Bu fakihlerin daha önce Hanefîler tarafından yapılmayan rical çalışması ve hadis tahriri yaptıkları ve makbul görülen temel hadis eserleri üzerine şerhler yazdıkları görülmektedir.⁴⁰ Söz konusu fakihlerin hadis alanında yaptıkları bu çalışmalar, hadis ilmi ile sınırlı kalmamış; fıkıh ilmi açısından da bir değişime yol açmıştır. Zira bu dönem fıkıh çalışmalarında hadis, önemli bir yer teşkil etmiştir.⁴¹ Bunun bir neticesi olarak bu dönemdeki fıkıh çalışmalarında sıklıkla temel hadis kaynaklarına yer verilmiş ve hadis tahrirleri yapılmaya başlanmıştır. Bu hususun Mısır Hanefîlerine mahsus olduğunu söylemek mümkündür. Zira daha önceki Hanefî fıkıh eserlerinde temel hadis kaynaklarına yer verilmediği veya nadiren yer verildiği görülmektedir.⁴²

³⁵ Bk. Yusuf Acar, "Hanefî Fıkıh Kitaplarındaki Bazı Rivâyetlerin Hadis Açısından Problemleri", *SÜİFD* 31 (2011): 222.

³⁶ Bk. Şah Veliyullah Ahmed b. Abdirrahîm Fârûkî Ed-Dihlevî, *el-İnsâf fi beyâni esbâbi'l-ihlâf*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1404), 84.

³⁷ Bk. Leknevî, *en-Nâfi'ü'l-kebir*, 16.

³⁸ Bk. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 125, 153, 183. Bekir Karadağ, "Bedruddin Aynî'nin "El-Binâye Şerhu'l-Hidâye" Adlı Eserinde Hadisle İstidlâl Metodu", *Anemon* 4/1(2016): 203.

³⁹ Bk. Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*: Kahire 1392-1517 (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 116; Karadağ, "Bedruddin Aynî'nin "El-Binâye Şerhu'l-Hidâye" Adlı Eserinde Hadisle İstidlâl Metodu", 203

⁴⁰ Bu çalışmaların küçük bir listesi için bk. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 130, 150, 181, 199; Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, 254-255.

⁴¹ Bu dönemin önemli fıkıh eserleri olan Serûcî'nin *el-Ğâye*, Aynî'nin *el-Binâye*, İbn Hümâm'ın *Fethu'l-kadir* gibi eserleri incelendiğinde yer yer bir hadis eserini çağrıştıracak düzeyde hadisler üzerinde mesai harcandığı görülmektedir.

⁴² Burada iki önemli hususu zikretmek faydalı olacaktır. Birincisi, temel hadis kaynaklarına niçin yer verilmediği problemidir. Bunun birçok sebebi olabilir. Belki böyle bir ihtiyaç hissedilmemiş olabilir. İkinci bir durum da bu problemin sadece Hanefîlere mahsus olmadığıdır. İlk dönem Şâfiî fıkıh eserlerine bakıldığında da temel hadis kaynaklarına yer verilmediği görülmektedir. Fıkıh kaynaklarının

824| Bekir Karadağ, Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı ...
Mebisût, Bedâî, Hidâye gibi klasik Hanefî eserleri incelendiğinde bu durum net bir şekilde görülmektedir.

Memlûklerin hâkimiyeti altındaki bölgelerde eğitim alan Osmanlı fakihleri Mısır Hanefîlerinin hadis merkezli fıkıh düşüncesinden etkilenmiş görünmektedirler. Osmanlıların ilk dönemlerden itibaren telif edilen hadis eserleri bunun bir göstergesidir. Bunun da ötesinde ilk dönemlerden itibaren Osmanlı medreselerinde hadis derslerinin okutulması, bu etkinin başka bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Dahası Osmanlı eğitim sisteminde eğitim basamağının en üstünde kabul edilebilecek dâru'l-hadisler kurulmuştur.⁴³ Zira bilindiği gibi dâru'l-hadisler ilk defa Nureddin Zengî tarafından tesis edilmiş, ondan sonra bu gelenek Eyyûbîler'e onlardan da Memlûklere intikal etmiştir.⁴⁴ Osmanlı'nın ilk dönemlerinde dâru'l-hadislerin kurulması bu etkileşimin bir sonucu olarak görülebilir.

Memlûkler döneminde görülen hadis-fıkıh merkezli çalışmaların Osmanlı fıkıh düşüncesini üzerindeki en bariz etkisi, temel hadis kaynaklarına yer verilmesidir. Zira daha önce söylediğimiz gibi ilk dönem Hanefî fıkıh eserlerin temel hadis kaynaklarına yer verme, hadis tahrici yapma gibi hususiyetlerin olmadığı görülürken; Mısır Hanefîlerinde bu durum, ön plana çıkmaktadır. Mısır Hanefîlerinde görülen bu özelliğin ilk Dönem Osmanlı çalışmalarındaki etkisini incelemek için Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480)⁴⁵ *Dürerü'l-Hükkâm* adlı eseri önem arz etmektedir. Molla Hüsrev, Mısır'a gitmemiş olmasına rağmen eserinde Mısır Hanefî fakihlerinden etkilendiğine dair bazı ipuçları görmek mümkündür. Molla Hüsrev'in bu eserinde Mısır Hanefîlerinden birçok isme atıfta bulunduğu görülmektedir. Örneğin, eserin birçok yerinde Zeyla'î'ye⁴⁶ ve Bâbertî'ye⁴⁷ atıfta bulunmaktadır.

Molla Hüsrev, kendisinden önce Mısır'da eğitim alan ilk dönem Osmanlı fakihlerinin de etkisiyle söz konusu eserinde yer yer temel hadis kaynaklarına yer vermiştir. O, hadisleri aktarırken genelde *Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İbn Mâce ve Dârekutn*⁴⁸ gibi hadis ulemasının referans almaktadır. Hatta Molla Hüsrev'in bazı hadis değerlendirmelerinde bulunduğu ve bunu yaparken de bazen Mısır Hanefîlerinden Zeyla'î'ye⁴⁹ dayanarak söz konusu hadisin aslı olmadığını belirttiği görülmektedir.

Her ne kadar Osmanlı dönemi fıkıh eserleri önceki dönemlere kıyasla daha fazla hadis merkezli kaleme alınmışsa da bu çalışmaların metodu, Memlûkler dönemi Hanefî fukahâsının metotlarıyla mukayese edildiğinde oldukça yetersiz görünmektedir. Molla Hüsrev örneğinde görüldüğü üzere; Osmanlı fıkıh çalışmalarındaki bu hususiyet, Memlûkler dönemi Hanefî fakihleri ile kıyaslandığında oldukça zayıf kalmaktadır. İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîrî* ile Kâdızâde'nin (ö. 988/1580) *Netâicu'l-efkâr* adlı eserleri bu konuda mukayese edilebilir. Mu-haddis Hanefî fakihlerinden İbnü'l-Hümâm, *Hidâye*'nin önemli şerhlerinden biri olarak kabul edilebilecek *Fethu'l-kadîrî* yazmaya başlamış, fakat ömrü vefa etmediği için eserini bitirememiştir. Osmanlı fakihlerinden ve aynı zamanda dönemin şeyhülislamı olan Kâdızâde, söz konusu eseri *Netâicu'l-efkâr* adıyla tamamlamıştır. İbnü'l-Hümâm ve Kâdızâde'nin eserleri kıyaslandığında birincisi, hadislerin tahririni yapmış ve bu bağlamda hemen her hadisin

temel hadis eserlerine referansının tarihi süreci için bk. Yusuf Eşit, "Fukahânın Temel Hadis Kaynaklarına Referansı ve Bu Kaynakların Fukahâ Üzerindeki Etkisi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 9/2 (2017): 1011-1030.

⁴³ Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1989), 185.

⁴⁴ Nebi Bozkurt, "Dâru'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 527-529.

⁴⁵ Molla Hüsrev'in hayatı için bk. Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, 119-122; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 252-254.

⁴⁶ Molla Hüsrev Mehmed Efendi, *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm* (By.: Dâru İhyâi kütübü'l-Arabiyye, ts.), 1: 11, 12, 26, 27, 198.

⁴⁷ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 75.

⁴⁸ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 51, 53, 71, 209, 267; 2: 2.

⁴⁹ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 198.

geçtiği temel hadis kaynaklarına yer vermiştir.⁵⁰ Buna karşın Kādızâde, bu hususu pek önemsememiştir. Bu durum, ilim muhitinin farklı olması ile açıklanabilir. Bu da farklı bölgelerin farklı ihtiyaçlar doğrultusunda eserler telif ettiğini göstermektedir.

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bile Mısır ve çevresinde yetişen fakihler ile Osmanlı'nın diğer bölgelerinde yaşayan Hanefî fakihlerin hadisleri kullanma ve temel kaynaklara dayandırma hususundaki titizlikleri farklılık arz etmiştir. Örneğin aynı dönemde yaşamış olan Şürünbülâfî ile Damad Efendi olarak bilinen Şeyhîzâde arasında bu hususta farklı tutumların olduğu görülmektedir. Osmanlı dönemi Mısır âlimlerinden olan Şürünbülâfî, *Merâki'l-felâh* adlı eserinde⁵¹ genellikle hadisleri temel hadis kaynaklarından verirken; Şeyhîzâde, *Mecma'ü'l-ehur* adlı eserinde bu hususa pek riayet etmemiş ve nadiren temel hadis kaynaklarına yer vermiştir.⁵² İki müellifin fikhî görüşler için hemen hemen aynı hadisleri delil getirmesine rağmen birincisinin temel hadis kaynaklarına yer vermesi; diğerinin buna dikkat etmemesi, ancak ilmi çevrenin gerektirdiği ihtiyaç ile açıklanabilir. Mısır ve çevresinde Hanefîlerin hadis bilmemek ve hadis kullanmamakla itham edilmesi,⁵³ bu bölgede yaşayan Hanefî fakihleri, hadis konusunda daha titiz olmaya yönlendirmiş olmalıdır. Fakat diğer Osmanlı bölgelerinde yaşayan Hanefî fakihlerin böyle bir problemi olmadığından muhtemelen hadislerin iktibasında temel hadis kaynaklarını referans alma ihtiyacını hissetmemişlerdir. Dolayısıyla ilim muhitinin farklı olması ve bu doğrultuda ortaya çıkan ihtiyaç, aynı dönemde yaşayan fakihlerin farklı tutum geliştirmelerine yol açtığı söylenebilir.

3.2. Memzûc (Karma) Metod Fıkıh Usûlü Düşüncesi

İmam Şâfiî'nin fıkıh usûlü alanında ilk eseri tedvin etmesinden sonraki dönemlerde yazılan fıkıh usûlü eserlerinin iki metot üzere telif edildikleri görülmektedir. Birincisi genelde Şâfiî usûlcülerin kullandığı mütekellimin metodu, diğeri ise Hanefî fakihlerin kullandığı fukahâ metodudur. Daha sonraki dönemlerde ise; iki metodu birleştiren başka bir yöntem olarak memzûc metod ortaya çıkmıştır.⁵⁴ Memzûc tarzda ele alınan eserlerin ilki İbnu's-Sââtî'ye (ö. 694/1295) ait *Bed'ü'u'n-nizâm* adlı eserdir. İbnu's-Sââtî, bu eserinde mütekellim metodu ile yazılmış olan Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm*'i ile fukahâ metoduyla yazılmış olan Fahrülislâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzü'l-Vüsûl* adlı eserlerini mezcetmiştir.⁵⁵

İbnu's-Sââtî ile başlayan memzûc (karma) yöntem, h. 8. asırda özellikle Hanefî fakihlerin fıkıh usûlü düşüncesi üzerinde etkili olmuştur. Memzûc yöntemin ilk ismi olan İbnu's-Sââtî'nin, Memlûkler dönemi âlimlerinden olmamasına rağmen onun başlattığı etki, Memlûkler döneminde daha fazla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla memzûc yöntemi Memlûkler dönemi fıkıh düşüncesinin karakteristik özellikler arasında saymak mümkündür. Bu iddiayı destekleyebilecek birçok argüman bulunmaktadır. Birincisi, İbnu's-Sââtî'nin söz konusu eseri üzerine gerek Hanefî gerekse diğer mezheplerden birçok şerh yapılmış ve bunlardan önemli

⁵⁰ Krş. Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümâm, *Şerhu fethi'l-kadir* (By.: Dâru'l-fikr, ts.), 1: 20, 21, 22. vd.; Ahmed Şemseddin Kadızâde, *Netâicü'l-efkâr fî keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* (By.: Dâru'l-Fikr, ts.), 9: 20, 425, 509. vd.

⁵¹ Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr b. Ali el-Vefâi eş-Şürünbülâfî, *Merâki'l-felâh şerhu Nûri'l-izâh*, thk. Muhammed Abdulaziz El-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009), 25, 29, 30, 31.

⁵² Bk. Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhîzâde, *Mecma'ü'l-ehur fî şerhi Mülteka'l-ehur* (By.: Dâru'ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.), 1: 135, 2: 146.

⁵³ Hanefîlerin hadis konusunda tenkit edilmesi ile ilgili bk. Ebû Muhammed Ali b. Zekeriyâ el-Menbecî, *el-Lübâb fî'l-cem' beyne's-Sünne ve'l-Kitâb*, Thk. Muhammed Fazl Abdülaziz Murad (Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1994), 1: 37.

⁵⁴ Bazı siyasî ve sosyo-kültürel özelliklerinden Memlûkler dönemi ve öncesinde, diğer dönemlere nazaran Sünnî mezhepler arasında bir uzlaşma ve yakınlaşmanın olduğuna dair bk. Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, 214-215; Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiligi Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin Es-Sübkî ve Nuniyye Kasidesi", 118-119.

⁵⁵ İbn Sââtî'nin iki yöntemi birleştirdiğine dair kendi ifadeleri için bk. Muzafferuddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl ila ilmi'l-usûl*, thk. Sa'd b. Aziz b. Mehdi Sülemî (Mekke: Câmi-atu Ümmi'l-Kurâ, 1418), 1: 5-6.

826| Bekir Karadağ, Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı ...

bir kısmı Memlûkler dönemi âlimlerine aittir. İkincisi, gördüğümüz kadarıyla “memzûc yöntem” kavramını ilk defa kullanan Memlûkler dönemi âlimlerinden İbn Haldun (ö. 808/1406), İbnü’s-Sââtî’nin eseri ile ilgili bilgi verirken “Çağımızın önde gelen âlimleri bu kitabı ellerinden düşürmezler. Yine bu eser pek çok acem âlimleri tarafından şerh edilmiştir” ifadelerini kullanmaktadır.⁵⁶ Üçüncüsü, kendisi de memzûc bir eser telif eden İbnü’l-Hümâm, eserinin mukaddimesinde şöyle demektedir: “...Ömrümün büyük bir kısmını Hanefî ve Şâfiî fıkıh metotlarını mütalaa etmek ile geçirdim. Daha sonra bu iki mezhebe ait istilahları açıklayan bir kitap yazmak aklıma geldi. Bu öyle bir kitap olmalı idi ki, onu öğrenen kimse iki kanadı ile uçabilsin (iki mezhebe ait istilahları çok iyi anlayabilsin). Zira benim bildiğim bu iki mezhebe ait bilgileri bir arada anlatmak ve izah etmek isteyenler, bu iki mesleği iyi açıklayamadılar. İşte ben bu işi yapmak için bu kitaba başladım...”⁵⁷ İbnü’l-Hümâm’ın ifadeleri söz konusu yöntemin kendi dönemi ve öncesindeki usûl anlayışına hâkim olduğunu göstermektedir. Zira kendisinden önce bu tarzda eser yazanları umum sığası ile belirtmektedir. Bu husustaki başka bir delilimiz ise bu dönemde memzûc yöntemin en güzel örneklerinin verilmiş olmasıdır. Örneğin bu yöntemle Memlûkler dönemi âlimi olmamakla beraber Sadru’s-Şerî’a (ö.747/1346) ve İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457)⁵⁸ gibi âlimler eserler telif etmiştir. Bunun da ötesinde Osmanlı fakihleri üzerinde en fazla etkide bulunan Bâbertî’nin⁵⁹ usûl eserlerinde memzûc yöntemi benimsediğine dair bazı karinelerin olduğu belirtilmektedir.⁶⁰

Mısır ve çevresinde eğitim alan Osmanlı fakihlerinin memzûc tarzda usûl eserleri yazdıkları görülmektedir. Molla Fenârî’nin *Fusûlü’l-Bedâyi* adlı eseri bunun en önemli örneğidir. Dahası Mısır ve çevresine gitmemiş olan Molla Hüsrev bile memzûc tarzda *Mir’âtü’l-Usûl* adında bir eser yazmıştır. Söz konusu iki müellifin eserleri, Osmanlı fakihlerinin Memlûklerden etkilendiğini gösterir.⁶¹ Zira memzûc usûl, bir zaruretten doğmuş olmalıdır. Buna göre belki doğrudan olmamakla beraber siyasal ve sosyal açıdan bir parçalanmışlığın içinde debelenen İslam âleminin birlikteliğine katkı sağlama düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir.⁶² Bu bağlamda kimi araştırmacılar memzûc usûl ile fukahâ ve mütekelimin metotları arasındaki ortak noktaların bulunmaya çalışıldığını belirtirler.⁶³ Hâlbuki o zamanki Osmanlı toplumdaki Hanefî mezhebi ağırlıktadır ve diğer mezhep mensupları bu bölgelerde fazla değildir. Dolayısıyla bu dönemde Osmanlı toplumu ve ilim camiası Memlûkler toplumu ve

⁵⁶ Ebu Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir (İstanbul: Yeni Şafak, 2014), 2: 636.

⁵⁷ Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü’l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli’l-fıkıh* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâduhu, 1351), 3.

⁵⁸ İbn Hümâm’ın *Tahrîr* isimli eserinin memzûc olduğuna dair bk. İbnü’l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3.

⁵⁹ Daha önce ifade ettiğimiz gibi Bâbertî; Molla Fenârî, Şeyh Bedreddin ve Şair Ahmedî gibi önde gelen Osmanlı âlimlerinin yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca Osmanlı medreselerinin bozulmasından bahseden Kâtip Çelebî satır aralarında Bâbertî’nin *İnâye* adlı eserini kastederek *Ekme’* olarak okutulduğunu belirtmektedir. Bk. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Mizânü’l-hak fi ihtiyârî’l-ahak (İslâm’da Tenkid ve Tartışma Usûlü)*, Sad. Süleyman Uludağ- Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 33.

⁶⁰ Bk. Yusuf Şen, *Osmanlı’da Fıkıh Usûlü Anlayışı –Bâbertî Örneği-* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 100, 106-108. Ayrıca müellif eserin başka bir yerinde açık bir şekilde Bâbertî’nin memzûc yöntemi benimsediğini belirtmektedir. Bk. a.g.e, 226. Memzûc yöntemin Memlûklerin de içinde bulunduğu dönemin usûl anlayışına hâkim olduğuna dair bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, II,635-636; Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usûlünde Fahreddin Er-Râzî Mektebi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 235.

⁶¹ Bu hususta bir değerlendirme için bk. Şen, *Osmanlı’da Fıkıh Usûlü Anlayışı*, 227.

⁶² Memzûc yöntemin ortaya çıkma sebeplerinin siyasal ve sosyal olduğunu söylemekle söz konusu yöntemin ortaya çıkış sebebinin teorik alanının ihmal etme gibi bir hataya da düşmek istemiyoruz. Aslında belki yine siyasal ve sosyal olayların sonucunda diğer mezhep âlimleri ile öncekinden daha fazla etkileşime geçen Hanefî fakihleri, fukahâ metodundaki eksikliği görüp bunu memzûc yöntem ile gidermeye çalışmış olmaları muhtemeldir.

⁶³ Bk. Abdullah Kahraman, “Fıkıh Usûlü: Tanım, Tarihçe ve Meslekler (Ekoller)”, *İslam Hukuku El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 135.

ilim camiasına göre daha homojendir. Buna karşın Osmanlı fakihlerinin memzûc tarz usul eserleri telif etmiş olmaları ancak Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin etkisiyle açıklanabilir.

SONUÇ

Hanefî mezhebi bağlamında Memlûkler dönemi fıkıh düşüncesinin ilk dönem Osmanlı fikhî çalışmalara etkisini ele aldığımız bu makalede Osmanlıların nakli ilimler hususunda Memlûklerden etkilendiği sonucuna varılmıştır. Osmanlı ilim çevresinin oluşmasına katkıda bulunan fakihlerin, Mısır ve çevresinde eğitim almış olması ve ilk dönemlerde telif edilen fıkıh eserlerinde Memlûkler döneminde yaşayan fakihlere çeşitli atıfların yapılması söz konusu etkinin en bariz göstergesidir.

Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin iki hususiyeti ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, hadis merkezli bir fıkıh anlayışının benimsenmesidir. Bu bağlamda Memlûkler döneminde oluşan hadis merkezli Hanefîliğin Osmanlı dönemi fıkıh çalışmalarında etkili olduğu söylenebilir. Buna karşın ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmalarında hadis vurgusu Memlûkler dönemi fakihleri ile kıyaslandığında oldukça zayıf kalmaktadır. Bu husus, ilim çevrelerinin hadis ilmüne olan ihtiyaçlarının farklılığı ile izah edilebilir. Nitekim Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bile Mısır ve çevresinde yaşayan Hanefîler ile diğer Osmanlı Hanefî fakihlerinin çalışmalarındaki hadis vurgusu farklı olmuştur.

Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin ikinci önemli hususiyeti ise fıkıh usûlünde memzûc yöntemin benimsenmesidir. İlk olarak İbnu's-Sââtî ile başlayan, mütekellim ve fukahâ metotlarını mezceden bu yöntem, daha sonra Memlûkler döneminin karakteristik bir özelliği haline gelmiştir. Söz konusu yöntemin Molla Fenârî ve Molla Hüsrev tarafından ele alınan ilk dönem Osmanlı fıkıh usûlü çalışmalarına da hâkim olması, Memlûkler dönemi Hanefî fıkıh düşüncesinin etkisini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Yusuf. "Hanefî Fıkıh Kitaplarındaki Bazı Rivâyetlerin Hadis Açısından Problemleri". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31 (2011): 219-248.
- Ahmed, Kadiruddin. *İslâm Dinimiz ve Entelektüel Atâlet*. Çev. Ertuğrul Aytekin. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2008.
- Âşık Paşazâde. *Osmanoğulları'nın Tarihi*. Trc. ve haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç. İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Âşûr, Said Abdulfettâh. *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam*. Kahire: Dâru'n-nehdeti'l-Arâbiyye, 1976.
- Âşûr, Said Abdulfettâh. *el-Müctemeu'l-Mısri fi asri Selâtini'l-Memâlik*. Kahire: Dâru'n-nehdeti'l-Arâbiyye, 1992.
- Âşûr, Said Abdulfettâh. *el-Eyyübiyyûn ve'l-Memâlik fi Mısır ve's-Şam*. Kahire: Dâru'n-nehdeti'l-Arâbiyye, 1996.
- Baltacı, Câhid. *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Başoğlu, Tuncay. *Fıkıh Usûlünde Fahreddin Er-Râzî Mektebi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Bozbaş, Fatıha. *Nil Havzasında Fıkıh tarihi (Mısır Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018. Erişim tarihi: 26.11.2019.
- Bozkurt, Nebi. "DârulHadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Çağrı, Mustafa. "Sirâceddin el-Urmevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

828| Bekir Karadağ, Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı ...

- Demirci, Selim. *Molla Gürânî ve "el-Kevseru'l-câri" Adlı Buhârî Şerhi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Dündar, Mahmut. *Mısır Eyyubilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Şura Yayınları, 1993.
- Ed-Dihlevî, Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdîrahîm Fârûkî. *el-İnsâf fi beyâni esbâbi'l-ihtilâf*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1404.
- Eşit, Yusuf. "Fukahânın Temel Hadis Kaynaklarına Referansı ve Bu Kaynakların Fukahâ Üzerindeki Etkisi". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. 9/2 (2017): 1011-1030.
- Görgün, Tahsin. "Medeniyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 298-301. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gül, Ahmet. *Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1989.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah. *Rihletu İbn Battûta*. Rabat: Akâdemiyetü'l-memleketi'l-Mağribiyye, 1417.
- İbn Haldûn, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. trc. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak, 2014.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid. *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâduhu, 1351.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid. *Şerhu fethi'l-kadîr*. By.: Dâru'l-fikr, ts.
- İbnü's-Sââtî, Muzafferuddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *Nihâyetü'l-vüsûl ila ilmi'l-usûl*. Thk. Sa'd b. Aziz b. Mehdi Sülemî. Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1418.
- Kâdizâde, Ahmed Şemseddin. *Netâicü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr*. By.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Kahraman, Abdullah. "Fıkıh Usûlü: Tanım, Tarihçe ve Meslekler (Ekoller)". *İslam Hukuku El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi". *Dini Araştırmalar*. 14/40 (2012): 112-131.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Karadağ, Bekir. *Bedruddîn Aynî'nin Fıkıhçılığı*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2016.
- Bekir Karadağ, "Bedruddin Aynî'nin "El-Binâye Şerhu'l-Hidâye" Adlı Eserinde Hadisle İstidlâl Metodu", *Anemon* 4/1(2016): 201-224.
- Karadağ, Bekir. "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Fıkıh Mezhepleri Karşısındaki Tutumu ve Sünni Fıkıh Mezheplerin Mısır'da İstikrar Bulmasındaki Rolü". *Uluslararası Selâhaddin Eyyubi Sempozyumu Bildirileri*. Ed. Necati Sümer-Ahmet Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Mîzânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ahak (İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü)*. Sad. Süleyman Uludağ- Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseler Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- El-Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Zâhid. *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 2002.
- Koca, Ferhat. "Molla Hüsrev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 252-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- El-Leknevî, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *en-Nâfi'ül-kebîr*. Karacı: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990.
- Madelung, Wilferd. "11. -13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü". *İmam Maturidi ve Maturidilik*. Trc. ve Haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- El-Makrîzî, Ebu'l-Abbâs Takiyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. Beyrut: Dâru sâdır, ts.
- El-Menbecî, Ebû Muhammed Ali b. Zekeriyâ. *el-Lübâb fi'l-cem' beyne's-Sünne ve'l-Kitâb*. Thk. Muhammed Fazl Abdülazîz Murad. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1994.

- Molla Hüsrev, Hüsrev Mehmed Efendi. *Dürrü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*. By.: Dâru ihyâi kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis*: Kahire 1392-1517. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Özpinar, Ömer. "Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 20 (2005): 129-150.
- Teymur, Ahmet. *Nazratün târihiyyetün fî hudûsi'l-mezâhibi'l-Erba'a*. Beyrut: Dâru'l-kâdirî, 1411/1990.
- Sarıbıyık, Mustafa. "İlk Osmanlı Medreseleri". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 2/3 (Nisan 2003). *Dergipark*. (Erişim 28 Ekim 2019). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6117/82086>.
- Es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hüsni'l-muhâdara fî târih-i Mısır ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Ebu'l-Fudayl İbrahim. By.: Dâru ihya kütübî'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Şahin, Kamil. "Edebali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Şen, Yusuf. *Osmanlı'da Fıkıh Usûlü Anlayışı –Bâbertî Örneği-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Şentürk, Recep. "Açık Medeniyet: Bir Fıkıh Medeniyeti Olarak İslam". *Ay Vakti Medeniyet Özel Sayısı*. 82-84 (2007): 32-51.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. *Mecma'ü'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. By.: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.
- Şürübülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr b. Ali el-Vefâî. *Merâki'l-felâh şerhu Nûri'l-izâh*. Thk. Muhammed Abdulaziz El-Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009.
- Taşköprülüzâde, İsmâüddin Eb'l-Hayr Ahmed Efendi. *Osmanlı Bilginleri (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye)*. Trc. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı Ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Molla Gürânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yiğit, İsmail. *İslam Tarihi: Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Yiğit, İsmail. "Aynı'yi Yetiştiren Memlûk Dönemi İlmi Faaliyetlerine Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11-12 (1993-1994): 27-45.
- Yiğit, İsmail. "Memlûkler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 90-97. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.